

Elm, din, mənəviyyat üçbucağında Şeyx Məhəmməd Rasizadə

Lütviyyə Əsgərzadə

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

Annotasiya. "Elmsiz din topal, dinsiz elm kordur" (A. Eynşteyn). Bəlkə də daha xoşbəxt bir dünyaya aparan yol bu iki perspektiv arasında ümumi cəhətləri tapmaqdan və onları bir araya gətirməkdən, elmlə dinin vəhdətindən keçir. Elə şəxsiyyətlər var ki, həyat və fəaliyyətləri ilə buna müvəffəq olmuşdur. Bunlardan biri də Azərbaycanın işıqlı şəxsiyyətlərindən olan Şeyx Məhəmməd Rasizadədir.

Şeyx Məhəmməd "milli özünüdərkini formalaşmasında çox parlaq işlər görmüş, ədəbiyyat tariximizin qızıl səhifələrini yazan Cavid əfəndini yetirmiş bir nəsəl" – Rasizadələr nəslinə mənsubdur. Tehrandə dini təhsil alıb vətənə Şeyx kimi dönan Məhəmməd Rasizadə 1906-cı ildən ömrünün sonuna qədər müəllimliklə məşğul olmuş, xalqın maariflənməsi, tərəqqisi üçün çalışmışdır.

Məqalədə, elm, din və mənəviyyatın vəhdətdə inkişaf edib formalaşdığı Naxçıvan mühitinin övladı olan şair, pedaqoq, tədqiqatçı və ədib Şeyx Məhəmmədin mühiti və müasirləri öyrənilir.

Açar sözlər: Şeyx Məhəmməd Rasizadə, elm və din, mühiti və müasirləri

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 25.02.2022; qəbul edilib – 05.03.2022

Sheikh Mohammad Rasizadeh in the triangle of science, religion and spirituality

Lutviyye Esgerzade

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

Abstract. "Religion without science is lame, science without religion is blind" (A.Einstein). Perhaps the path to a happier world lies in finding common ground between these two perspectives and bringing them together, in the unity of science and religion. There are individuals who have achieved this through their lives and activities. One of them is one of the bright personalities of Azerbaijan, Sheikh Mohammad Rasizade.

Sheikh Mohammed belongs to the Rasizadeh dynasty, "a generation that brought up Mr. Javid, who did a great job in the formation of national self-consciousness and wrote the golden pages of our literary history." Mohammad Rasizadeh, who received his religious education in Tehran and returned to his homeland as a sheikh, was a teacher from 1906 until the end of his life, working for the enlightenment and progress of the people.

The article examines the environment and contemporaries of the poet, pedagogue, researcher and writer Sheikh Muhammad, a son of the Nakhchivan environment in which science, religion and spirituality developed and formed in unity.

Keywords: Sheikh Mohammad Rasizadeh, science and religion, environment, contemporaries

Article history: received – 25.02.2022; accepted – 05.03.2022

Giriş / Introduction

Müqəddəs kitabımızda “ağıl, fikir, zikr” sözləri çox qeyd edilir. İslamda elm və hikmət möminin itmiş malı sayılır, mömin harada və kimin söylədiyinə baxmadan harada tapsa, onu götürər. Elmin hər növü təriflənən Qurani-Kərimdə, əz-Zümər surəsində “Heç bilənlərlə bilməyənlər bir olarmı?” – deyə ifadə edilir. Yəni Qurani-Kərimdə, əl-Mücadilə surəsində Allah içindən iman edənlərlə özlərinə elm verilənlərin dəyərini yüksəldər”, – deyə buyrulur. Elmin,

alimin və elm yolçusunun dəyərini yüksəldir. Vaxtilə Albert Eynşteyn yazırdı ki, “Elmsiz din topal, dinsiz elm kordur.” Bu iki perspektiv arasında ümumi cəhətləri tapmaq, onları bir araya gətirmək gözəl bir dünyaya aparan yoldur (dinlə elmin vəhdəti). Həyat və fəaliyyətləri ilə buna müvəffəq olmuş möhtəbər şəxsiyyətlər var. Azərbaycanın işıqlı şəxsiyyətlərindən elm və din yolçusu Şeyx Məhəmməd Rasizadə də bunlardan biridir.

Əsas hissə / Main Part

Şeyx Məhəmməd Rasizadə 1878-ci il mart ayının 15-də, “Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə və çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik olan ən qədim şəhərlərindən” olan Naxçıvanda Hacı Molla Abdulla Rasizadənin evində dünyaya gəlir. Şeirə, muğamata dərin bələd olan Hacı Molla Abdulla, çox məlahətli səsə malik olub. Şamaxı, Təbriz məclislərinə də dəvət alan Seyid Əzim Şirvanlı ilə yaxından tanış olan Hacı Molla Abdulla onun hörmət və ehtiramını qazanıb və şairin “Hacı Molla Abdulla Şaxtaxılıya” adlı mənzum məktubunda yüksək qiymətləndirilib. S.Ə.Şirvaninin “Səni Şahxətli derlər” [8, s.239], – deyə nişan verdiyi Hacı Molla Abdullanın yaşadığı dövrdə hörmət, nüfuz sahibi və bütün Azərbaycanda yalnız bir rövzəxan kimi deyil, şeyrdən, sənətdən baş çıxaran, “şerü əsarə” can verən bir şəxs olduğunu, hələ sağlığında Hacı Molla Abdullanın “Məvarəün – nəhrdən... İraqü-İsfahana” dək yayılmış böyük bir şöhrətə malik olduğunu, sözün əsl mənasında ziyalı və “dövrünün maarifçi ziyalıların da diqqət mərkəzində olduğunu” təsdiqləməkdədir [7, s.12].

Övladlarının dünyagörüşü, bədii istedadının formalaşmasında, onlarda şeirə-sənətə meylin oyanmasında böyük rolu olan Hacı Molla Abdullanın qız övladları ali təhsil almısa da, oğul övladları (ikinci arvadından olan Ələsgər adlı oğlu çox gənc ikən vəfat edib) istedadı və təhsilli olublar. Tehrandə, İstanbulda, Gürcüstanda təhsil almış elmi, ziyalı oğlanlarının adlarının önündəki “Şeyx”, “Molla”, “Hacı” sözləri

dini titul olmaqdan başqa, həm də onların biliklərinə, təhsillərinə işarədir.

“Hər bir insanın uşaqlıq və gənclik illərində yaşadığı coğrafi məkan, təhsil və tərbiyə aldığı sosial-mədəni mühit mənəvi-iradi keyfiyyətlərini, xarakterini, bacarıq və istedadını bir çox cəhətdən müəyyənləşdirir. Elm və sənət adamlarında bu, özünü yaradıcılıq yolunda təzahür etdirir” [3, s.8]. Təhsil və tərbiyə aldığı sosial-mədəni mühit mənəvi-iradi keyfiyyətləri, xarakter, bacarıq və istedadı ilə yanaşı, həm də insanın dünyagörüşünü bir çox cəhətdən müəyyənləşdirir. Hacı Molla Abdullanın ilk oğul pıy olan Şeyx Məhəmməd Rasizadənin də dünyagörüşünün formalaşmasında doğulduğu ailə, təhsil aldığı, boya-başa çatdığı mühit önəmli faktorlardandır.

Kiçik yaşlarından oxumağa maraq göstərən, kitabın, elmin aludəçisi olan Şeyx Məhəmməd ilk təhsilini mollaxanada alıb, müqəddəs “Quran”ı, fars və ərəb dilini mükəmməl öyrənib. Təhsilini Tehrandə davam etdirib, “Şeyx” titulu qazanıb. Uzun illər “könlünü din, fəlsəfə və elmi hikmətə” bağlayan Məhəmməd Rasizadə dövrünün qabaqcıl fikirli adamlarından, böyük maarifpərvərlərindən olub. Qardaşı Hüseyin Cavid Türkiyəyə oxumağa göndərilib, maddi qayğılarının bir qismini üzərinə götürüb. Cavid İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi məktubunda (1910) qardaşı Şeyx Məhəmməddən “fəzilətpərvər qardaşım” – deyə bəhs edib. Oğlu Tahir Şeyxin portretini sözlə ən gözəl cizgilərlə rəsm edib: “Rindanə xislətli”,

“alında zəka”, “gözlərində dərin bir mənə” danışan “Şərqli bir filosof” [7, s.17].

Müasirlərinin xatirələrində Şeyx Məhəmməd hörmət və ehtiramla xatırlanır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Əli Sultanlı yazır: “Cavidin böyük qardaşı Məhəmməd Rasizadə mükəmməl təhsil görmüş bir vaiz idi. Vaizlikdən ziyadə müəllimlik və mühərrirliklə məşğul idi. Naxçıvanda sovet hakimiyyəti yarandıqdan sonra Naxçıvan Pedaqoji məktəbinin dil və ədəbiyyat müəllimi olmuşdur” [15, s.87]. Naxçıvan mühitinin möhtəbər şəxsiyyətlərindən olan Şeyx Məhəmməd Rasizadə görkəmli yazıçı-publisist, teatr xadimi Eynəli bəy Sultanov, Qurbanəli Şərifzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Ə.Xəlilov, S.Xəlilov, M.Ə.Süleymanov, Nəsirulla Şeyxov, Əli Sultanov, Mirzə Cəlil Şurbi, Əli Sultanlı, Məmməd Cəfər Cəfərov, İbrahimxəlil Axundov, Molla Çakər və digərlərinin müasiri olub.

Elmi dinlə, dini elmlə vəhdətə gətirən “şərqli filosof” Şeyx Məhəmməd dünyəvi təhsil vermək yolunu tutub (1906), ömrü boyu elmə, maarifə xidmət edib. Naxçıvandakı “Məktəbi-xeyriyyə” və “Üsuli cədid” məktəblərində lisan müəllimi kimi çalışan Şeyx, Naxçıvan sovetləşdikdən sonra da müxtəlif orta məktəblərdə, pedaqoji və kənd təsərrüfatı texnikumlarında müəllimlik edib. Bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərə, dünya şöhrətli, Ümummilli lider Heydər Əliyevə, akademiklər Yusif Məmmədəliyev, Məmməd Cəfər Cəfərov, Həsən Əliyev və Abbas Zamanov, Lətif Hüseynzadə, Əyyub Abbasov kimi alimlərə, yazıçılara dil-ədəbiyyatdan dərs deyib. Tələbəsi böyük şəxsiyyət və siyasi lider Heydər Əliyev illər sonra müəllimi Şeyx Məhəmmədə belə xatırlayır: “O, mən uşaq ikən dördüncü-beşinci siniflərdə müəllimim olub. Xatirimdədir, çox ciddi müəllim idi. Bizi yaman sıxışdırardı. Amma dili də çox yaxşı öyrətdirdi” [9, s.44]. Akademik Rafael Hüseynov yazır: “Şeyx Məhəmmədin ötkün müəllimlik bacarığı haqda ilk şəhadəti 1996-cı ilin oktyabrında Naxçıvanda Cavid məqbərəsinin açılışı zamanı Heydər Əliyevdən eşitmişdim. O arada İran İslam Respublikasının birinci müavini, Baş nazir Həsən Həbibli Azərbaycan səfərini başa vurub Naxçıvandan vətəninə dönərkən yolüstü Azərbaycanın dövlət başçısı ilə görüşmüşdü, həmin qəbulda Prezident əsas mətləblərə keç-

məzdən qabaq Cavidin o siyasi kontekst üçün söylənilməsi önəmli cəhətlərindən bəhs etmiş, İran İslam Cumhuriyyətinin yüksək kürsülərindən birini tutan qonağa şairin ruhani ailədən çıxmasını, Təbrizdə, Urmiyədə təhsil almasını demiş, yaradıcılığında islam, İran əks-sədalərindən söz salmış, “Xəyyam”, “Səyavüş”, “Peyğəmbər”dən danışmış və əlavə etmişdi ki, Cavidin böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd də İranda oxuyub: “O, mən uşaqkən müəllimim olub” [10, s.447]. Şeyx Məhəmmədin böyük oğlu, İkinci Dünya müharibəsində həlak olmuş, gözəl şeirlər müəllifi Tahirin oğlu Artur Rəsizadənin babasının şagirdi Heydər Əliyevin komandasında müxtəlif vəzifələr tutması, birbaşa onun təqdimatı ilə Azərbaycanın Baş naziri olması həm də müəlliminə ehtiramın nümunəsidir; “Minnətdar şagird çoxdan həyatda olmayan müəlliminə ehtiramını ustadını nəvəsinə diqqətiylə göstərdi” [10, s.447]. O günlərdə “Unudulmaz Heydər Əliyev R.Hüseynova bir xatirə də danışdı: “Həmin uzaq 1930-cu illərin əvvəllərində səhər dərsə gedəndə yola düşmüş bir kitab görür. Əvvəli və sonu olmayan bu yarıcıq kitabı maraqla vərəqləyən uşaq birdən arxadan tanış səs eşidir. Elə onun kimi məktəbə gedən istəkli müəllimi Şeyx Məhəmmədin səsini. Şeyx Məhəmməd də bu kitabı alıb baxır. Hansısa yazıçının ruscadan tərcümə edilmiş hekayəsiymiş. Və təcrübəli müəllim dərhal sevimli şagirdinə tapşırıq verir: “Sabah inşa yazımız var. Bu yarıcıq hekayəni oxu. Əvvəli-axırı yoxdur. Hadisələrin məntiqinə uyğun olaraq başlanğıcını və sonunu inşa da bərpa elə.” Məktəbli Heydər Əliyev ertəsi gün həmin inşanı yazır, əvvəli və sonu olmayan hekayəni məntiqi sapa düzərək tamamlayır, bütövləşdirir və “əla” qiymət alır. Millət və Dövlət İnşasından da qiyməti “ƏLA” olan Heydər Əliyevə o biri “əla”nı şagirdinə qırmızı qələmiylə əziz müəllimi, Hüseyn Cavidin böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd yazmışdı”. Tələbəsinin vurğuladığı kimi, ən çətin şəraitdə belə ədəbiyyatın, mədəniyyətin, savadın yüksəlişinə xidmət edən Şeyxin müəllimliyi “mükəmməl” olub.

Şeyxin kiçik müasiri və tələbələrindən olan akademik Məmməd Cəfər Cəfərov ilk məktəbə getdiyi günü belə xatırlayır: “Yeddi yaşına təzəcə girmişdim. Atam məni bazar məscidinin

həyatında yerləşən və “Məktəbi-xeyriyyə” adlanan məktəbə qoydu. Şeyx Məhəmməd də “Məktəbi-xeyriyyə”də dərs deyirdi” [16, s.171]. Təhsilini yarımçıq qoyub işləməyə məcbur olan Məmməd Cəfər Cəfərov sonradan təhsilini davam etdirmək üçün texnikuma sənəd vermək istəsə də, mümkün olmur. Bu zaman Şeyx Məhəmməd tələbəsinin köməyinə çatır. Çətin günlərində köməyinə çatan müəllimini minnətdarlıqla xatırlayan akademik yazır: “Bir gün bərk xəstələnmişdim, işə gedə bilmədim. İş yoldaşlarım Xəmirgir Hacı ilə dəxildar Bektaşlı Bağır əmi məni yoluxmağa gəlmişdilər. Bağır əmi dedi ki, Cavidin qardaşı Şeyx Məhəmmədlə danışıb. Şeyx vaxtı ilə mənim məktəbdə oxumağım haqqında özünün və Molla Əlinin imzası ilə bir kağız verməyə və texnikuma daxil ola bilmək üçün bir ay da evində dərs deyib hazırlamağa razıdır” [16, s.173]. Sağalıb işə gedən Məmməd Cəfər bundan sonra Şeyx Məhəmmədlə gecə dərslərinə başlayıb: “Birinci gecə o, məni yoxlayıb dedi ki, ədəbiyyatı çox yaxşı bilirsən, sərf-nəhvədən başlayaq. Cümlə yazdırır, təhlil etdirirdi. Bir də müxtəlif məzmunlu xatirə, təəsürat və nağıl yazdırıb oxutdurur, cümlə xətalərini, yerində və düzgün işlənməyən sözləri qeyd edirdi. Yazılarımın çoxundan razı qalırdı. Ancaq nağıllara gələndə deyirdi ki, belə olmaz, öz sözlərinlə yazmısan, nağılı necə eşitmişənsə, gərək elə yazasan, əlavə özündən uydurmaq olmaz” [16, s.173].

Beləliklə, elmə doğru yol alan Məmməd Cəfər müəllimin taleyində maarifpərvər Şeyx Məhəmmədin böyük rolu olur. Hətta Məmməd Cəfər Cəfərovun ilk şeirini də müəllimi nəşr etdirib. Xatirələrində dəfələrlə o günlərə səyahət edən akademik yazır: “Bir gün təzə yazdığım bir şeiri də Şeyxə göstərdim. Bəyəndi, dedi, “İşçi-kəndli müxbiri” məcmuəsinə göndərəcəyəm. Misralarda heç bir dəyişiklik aparmadı. Təkcə imzanı dəyişib “Kündəgir” qoydu. Əlavə etdi ki, “Böyük yazıçılar birdən-birə açıq imza ilə əsər çap etdirməmişdir. “Şeir “Kündəgir” imzası ilə çapdan çıxdı. Özü bir şey, sənət əsəri olmasa da məndə özünə, öz qüvvəsinə inam hissini artırdı” [16, s.173]. Müəllimi Şeyx Məhəmmədin tələbəsinə göstərdiyi kiçik bir qayğı gənc Məmməd Cəfərdə özünə, gələcəyə inam hissi yaradıb. Hər kəs öyrəndikləri üçün ilk si-

nif müəlliminə daha çox minnətdar olduğu kimi, akademik Məmməd Cəfər Cəfərov da Şeyxə minnətdar olub.

Mükəmməl müəllimliyi ilə yanaşı, həm də xeyirxah bir insan olan Şeyx Məhəmməd tələbələrinə yalnız dərs verməyib, onlara diqqət, qayğı və doğru yol göstərmiş. Tələbələrini ilə arasındakı müəllim və tələbə münasibətləri bunu təsdiq edir. Tələbələrindən, sonralar “Zəngəzur” romanının müəllifi kimi tanınan Əyyub Abbasovun öz müəlliminə bağışladığı “Mübarizə” adlı şeir kitabına yazdığı avtoqraf dediklərimizin təsdiqi kimi diqqət çəkir: “Ədəbi yaradıcılığımın yardımçısı, müəllimim Rasizadəyə...” [10, s.449]

Hər bir yetirməsinin uğuruna öz balalarının uğuru kimi sevinən “Şeyx Məhəmməd həm də qızların oxumasının, maariflənməsinin tərəfdarı olub, dərs dediyi tələbə qızların oxumasında elmə, sənətə yönəlməsində müstəsna xidmətlər göstərmiş. Şeyxin dərs dediyi xanımlardan Zərqələm müəllimə, Şəmsinur həkim, Xalq artisti Zərəş Həməzəyeva və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Şəmsinur xanım Kəngərli (Hüseyn Cavidin Bakıdakı ev muzeyinin direktoru Gülbəniz xanım Babaxanlının anası – L.Əsgərzadə) məktəbi qızıl medalla bitirib. İmtahansız Tibb İnstitutuna daxil olub. Gülbəniz xanım deyir ki, “Şeyx Məhəmməd anama 1934-36-cı illərdə dil-ədəbiyyatdan dərs deyib. O, unudulan müəllim olmayıb. Anam Şeyx Məhəmməddən hey danışırdı. Danışırdı ki, “Çox sevimli müəllimlərimdən idi. Bizdə ədəbiyyata, teatra o maraq oyaq idi. Şeyx Məhəmməd Cavidin bütün əsərlərindən bizə danışır və əzbərləyirdi. Bir gün dərsə gəldik, o yoxdu” [18, s.61].

Maarifpərvər Şeyx Məhəmməd müəllim, şair, jurnalist olmaqla yanaşı, vətəninə sevinən bir “vətən daşı” olub. Tələbələrini başına yığıb kənd-kənd, oba-oba gəzərək şifahi xalq nümunələrini toplayıb, tarixin səhifələrindən silinmək təhlükəsi yaşayan abidələri arayıb-axtarıb, ərşəyə gətirib. Naxçıvan folklorunun toplanması sahəsində diqqətəlayiq işlər görüb.

1923-cü ildə elmi-tədqiqat işləri aparmaq üçün Ə.B.Haqverdiyevin sədriliyi ilə yaradılmış Azərbaycan Tədqiq və Tətebbö Cəmiyyəti respublikanın baş elmi müəssisəsi olmuş, ya-

randığı ilk gündən, əsasən, Tarix-Etnoqrafiya, İqtisadiyyat və Təbiətşünaslıq bölmələri daxil edilmiş Cəmiyyətin tərkibində 1925-ci ildə Tür-kologiya bölməsi də yaranmışdı. Müxtəlif elm sahələri istiqamətində tədqiqatlar aparılması məqsədilə tarix, tarix-ədəbiyyat, etnoqrafiya, dilçilik, lüğətçilik, hüquq, sovet quruculuğu, sənaye, mühəndis-coğrafiya, Xəzər dənizinin tədqiqi, təsviri incəsənət, teatr, musiqi və s. üzrə komissiya və yarım komissiyalar təşkil edilmişdi. Azərbaycanın Şamaxı, Gəncə, Lənkəran, Zaqatala və digər qəzaları ilə yanaşı, Naxçıvan və Qarabağda da Cəmiyyətin bölmələri yaradılmışdı. “1923-cü ildə elmi-tədqiqat işləri aparmaq üçün Ə.B.Haqverdiyevin sədrliyi ilə yaradılmış “Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti”nin Naxçıvan şöbəsinin tarix, ədəbiyyat bölməsinə Şeyx Məhəmməd Rasizadə rəhbərlik etmiş, Azərbaycanın öyrənilməsinə xidmət etmişdir. Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilovun “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” kitabında toplanmış 21 may 1925 – 27 avqust 1928-ci illərə aid Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin material-protokollarında Naxçıvanı öyrənən cəmiyyətin işində əsl ziyalı, vətəndaş qeyrəti ilə çalışan Şeyx Məhəmmədin adına tez-tez rast gəlinir. Cəmiyyətin iclas protokollarından məlum olur ki, Şeyx 1930-cu ildə “Şərur dairəsinə səyahət haqda qeydlər” adlı yazı yazıb, “Dillərin tülü və qürubu” mövzusunda məruzə edib. Şərur qəzasında aparılmış ibtidai tədqiqat haqqında məqaləsi “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalında dərc olunması (1930, say: 4-5) haqqında məlumat olsa da, jurnalın adı keçən sayında Şeyx Məhəmmədin yazısına rast gəlmədik.

Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin material-protokollarından: [8, 15, 10, 5, 1] Şeyx Məhəmmədin cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən müasirləri: M.Xasayev, A.Musazadə, Ə.Həsənzadə, Y.Qazizadə, Xəlil Hacılarov, Əsgərov, Vahab Həsənzadə, Həsən Səfərli, Mirbağır Mirheydərzadə, Əbdüləziz Rüstəmov, Ə.Qılımanov, N.Əfəndizadə, Əbülfəzl Sadıqzadə, Mehdi bəy Hacinski, Qəzənfər Hacı, Rza Paşazadə, Şərif Əfəndizadə, M.Əhmədovla birlikdə cəmiyyətdəki fəaliyyət dairəsinin genişliyi açıq görünür.

Şeyx Məhəmməd Rasizadə yaşadığı qorxunc illərdə belə müəyyən tədqiqatlar aparmış, işdən

çıxarılan qədər məscid həyatindəki məktəbdə müəllimliklə məşğul olub. Şeyx Məhəmmədin tələbəsi və kiçik müasirlərindən professor Yavuz Axundlu ilə bu ruhda köklənən söhbətimiz zamanı anladığıları Şeyxi tanımaq baxımından dəyərlidir: “O zaman məktəb məscid həyatında yerləşirdi, yəni Naxçıvanın mərkəzindəki indiki şəhər məscidi. Bazar çayı düz məscidin yanından axıb gedirdi. Məktəb yeddiillik idi. Şeyx Məhəmməd arıq, hündür bir adam idi. Gözünün birində də balaca bir xal vardı. Çox savadlı, səviyyəli bir insandı. 1935-36-cı illərdə mən beşinci sinifdə oxuyurdum. Yadımdadır, Şeyx Məhəmməd bizə dərs deyirdi. Maraqlı dərs deməyi vardı. Bəzən öz şeirlərindən bizə oxuyardı. Bir dəfə bizə qara sözünü başa salırdı. Başa salmağa çalışırdı ki, qara sözü cümlədə həm isim, həm də sifət kimi işlənə bilər. Danışa-danışa mənə yaxınlaşdı, saçlarımı əlləri ilə sığaladı və dedi: məsələn: “Yavuzun saçı qaradır. O zaman mən 11-12 yaşım olanda Şeyx Məhəmmədin “Şərq qapısı” qəzetində tez-tez şeirləri dərc olunardı. Atam İbrahimxəlil Axundov (Yavuz müəllimi atası İbrahimxəlil Axundlu da bu məktəbdə dərs deyib) qəzet alıb evə gətirərdi, mən də bu şeirləri oxuyardım. 1936-cı ildə Azərbaycanın 15 illiyi ilə əlaqədar Səməd Vurğuna Lenin ordeni verilməsini də müəllimimiz Şeyx Məhəmməddən eşitdik. Hətta o da yadımdadır ki, müəllimimiz dedi ki, “Lenin ordeni alanlara ayda 25 manat da pul verirlər. Bunu ilk dəfə idi ki, duyurduq və mən də bunu ilk dəfə sizə deyirəm”, – deyərək xüsusi vurğulayan professor Yavuz Axundlu davam edir: “1937-nin əvvəllərində bir də onu görmədik. Atam deyirdi ki, Şeyx Məhəmməd Arteldə fəhlələrə dərs deyir. Şeyx məktəbdən çıxarılanda məktəbin direktoru Səkinə Rzalı idi” (Şeyxin qızı Rəna xanımdan da atasının işdən çıxarılması və təqaüdünün kəsilməsi haqqında əmr verənin Səkinə Rzalı olduğunu duymuşdum), lakin aydındır ki, Səkinə Rzalıya da bu təlimatı verənlər vardı. Şeyx ən son 1938-ci ildə Naxçıvandakı 4 saylı məktəbin nəzdində təşkil olunan yaşlılar məktəbinə müəllim təyin edilmişdi” [18, s.62].

Həm də şair və jurnalist olan Şeyx Məhəmmədin XX əsrin əvvəllərindən “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Tazə həyat”, “Təkamül”, “İqbal”, “Füyuzat”, “Açıq söz”, “Hürriyyət” ki-

mi qəzet və jurnallarda, sonralar isə sovet mətbuatında, xüsusilə, “Şərq qapısı” qəzetində xalqı maarif, elm və mədəniyyətə səsləyən şeirləri dərc olunub. M.Qorkiyə, M.Fətəlinin 50 illiyinə, Sabirə, İran şairi Firdovsiyə şeir və poema həsr edib, “Şahnamə”sindən parçaları (“Sultan Mahmuda həcv” və s.) dilimizə çevirib, Firdovsi haqqında tədqiqat aparıb.

Ümumiyyətlə, Şeyx Məhəmməd ortacaq Şərq tarixi və ədəbiyyatına böyük maraq göstərmişdir ki, bunu təsdiq edən dəlillərdən biri də şərqşünas alim Konstantin Smirnovun Tiflisdən ona farsca yazdığı məktublarıdır. “Məktublardan birində professor Marla olan əməkdaşlığından bəhs edir, tədqiqatçı Cahangir Qayıbovla İrana getdiyini, qədim əlyazmaları araşdırmaqla məşğul olduğunu, Ermənistandakı bir muzeydə gördüyü İrəvan xanının məktubları toplusu tipində Naxçıvan xanının məktubları məcmuəsinin varlığını yazaraq həmin nüsxə ilə bağlı xahişlər edir. Eyni zamanda Gürcüstan, Şirvan tarixi, XVI əsrdən XIX əsrin əvvəlinə qədərki Qafqaz ədəbiyyatı, Əfşar, Səfəvi tarixi ilə bağlı əlyazmalarla da maraqlandığını, bu qəbil əlyazmaları almaq istədiyini, Şeyx Məhəmməddən yardımçı olmağı rica edir. Çox güman ki, Şeyx Məhəmməd bu barədə öz tədqiqatları ilə köməklik göstərmişdir” [10, s.467]. Ədəbiyyatşünas alim bu fikrdədir ki, “Konstantin Smirnov və Cahangir Qayıbovun hazırladıqları Naxçıvan əlyazma sənədləri toplusu məhz elə o zamanlar nəşr olunub.” Şeyx Məhəmməd Cahangir Qayıbov, professor Mar və K.Simirnovla sıx elmi əlaqədə olub.

Ümumiyyətlə, maarifçilik məfkurəsini mənimləyən Rasizadələr, ömrü boyu xalqın savadlanması və yüksəlməsinə xidmət edib. Məsələn, Şeyxin “qardaşı və dostu” H.Cavidin kiçik şeirlərindən tutmuş, irihəcmli əsərlərinə qədər onun bütöv irsində elm və təhsilə sonsuz sevgi hakim kəsilib. Müxtəlif məqalələrində, müasiri olduğu maarifsevər ziyalılara yazdığı məktublarında məktəb işi, tədris və onun problemlərinə ciddi münasibət bəsləyən Hüseyn Cavid pedaqoji prosesin standartlara uyğunlaşdırılmasının vacibliyindən bəhs edib. Maarifçi müasirlərinə münasibətdə Cavidin təsəvvürləri ilk növbədə onun inamlarından qaynaqlanırdısa, digər tərəfdən də təhsil sahəsində dünyada qazanılan mütərəqqi

ənənələrə söykənirdi. Cavid Naxçıvandakı məktəblərin kadrlarının çoxundan razı idi. Çünki xalqına təmənnsiz xidmət etmək yolunu tutmuş Sidqilər, Mirzə Cəlillər və onların davamçısı Şeyx Məhəmməd yüksək qiymətə layiq işlər görürdülər. Cavidin təhsilində və dünyagörüşünün formalaşmasında Şeyx Məhəmmədin xüsusi rolu olmuşdur. Cavid 1898-ci ildə Təbrizdən müəllimi M.T.Sidqiyyə yazdığı məktubunda “Təbrizdə böyük qardaşının yanında olduğunu, “Talibiyyə” mədrəsəsində təhsilini davam etdirdiyini xəbər verirdi: “Qardaşı Məhəmməd Seyid həkim adlı bilikli, açıqfikirli bir şəxs ilə çox yaxın dostdur. Seyid həkim hər gecə onların mənzilinə gəlir və onlarla birlikdə “Nasiriyyə”, “Təbriz”, “Şərafət”, “İzzət”, “İttıla” və “İran” qəzetlərini oxuyur, müzakirə edirlər” [1, s.24].

Şeyx Məhəmmədin şair kimi imzasına “Ədəbiyyat”, daha çox “Şərq qapısı” qəzetlərində rast gəlinir. 1924-1929-cu illərdə qəzetin redaktoru bacısı Xurşidin oğlu Abbas Gülməmmədovun olması ictimai sistemlə barışmış Şeyx Məhəmmədin tez-tez şeirlərinin qəzet səhifələrində boy göstərməsinə vəs ilə olur. Şeyx də bir çoxları kimi: Səməd kimi, Rəsul kimi, Rüstəm və s. şeirlərində rejimin tələblərinə əməl edib, o illərin yenilikçi şairi Rəsul Rzanı “Bolşevik yazı” şeirinə görə alqışlayıb: “Alqışlaram səni əski yazımla, Təbrik edirəm bu sınıq sazımla...” [10, s.23] Bu səslər Şeyxin deyil, Vaxtın, Dövrünün səsi idi. Şeyx Məhəmmədin Rəsul Rzanı alqışlaması şairin oğlu Anar tərəfindən yüksək qiymətləndirilib: “Qoca şair ilk qələm təcrübələrini oxuduğu, ona doğma olmayan üslubda yazan gəncin yolunun, məsləkinin bir gün izlənəcəyini, ədəbi mühitə yenicə atılmış cavanın bir gün özünün mühit yaradacağına peyğəmbər bəşirətliyi ilə sezmişdi. Ən sevimlisi isə odur ki, köhnə ədəbiyyatın təmsilçisi və məftunu olan bu insan yenini və cavanı qəlb genişliyi ilə qarşılamağa özündə qətiyyət tapmışdı” [12].

Sosializmi vəsf edən, vəsf edənləri alqışlayan Şeyx Məhəmməd əzablardan yaxasını qurtara bilməyib. İş otağı əlindən alınmış, işdən çıxarılıb. Ömrünün bir neçə ilini yalnız itirdiklərini geri almağa həsr edib. İş otağı kimi istifadə etdiyi otağı əlindən alınan Şeyx Məhəmməd Naxçıvan Kommunal Təsərrüfat İdarəsinə müraciət edir, “Mən Naxçıvanın qoca müəllimlərindən

və yazıçılarından biriyəm”, – deyə özünü xatırladır: “Mənim Əlixan məhəlləsində, Bakı küçəsində bir evim vardır. Külfətim 10 nəfərdir. Damlar ancaq özümüza kifayət qədərdir. Mənim kiçik bir kitabxanam vardır ki, yalnız orda yazıram, dərs deyib işləyirəm. Bu gün sizin tərəfinizdən mənim həmin kitabxanam boşaldılıb bir qadına verilmişdir. Halbuki, həmin otaq olmasa, mənə işləmək mümkün deyildir. Bu saat mənim kitablarım qəhvəxanada torpaqlar içinə tökülmüşdür. Sizdən rica edirəm ki, qər qədər mənim kitabxanamı boşaltdırıb öz ixtiyarında qoysunlar və mənim işlərimə əngəl törətməsinlər” [10, s.459]. Növbəti işdən azad etmələrdən birində, bu dəfə siyasi bir səbəblə, yazdığı məktubda yenə qocaman bir müəllim olduğunu xatırladır: “Mən 1906-cı ildən bəri Naxçıvanda yeni məktəb müəssisələrindən olan qoca bir müəlliməm. 9 nəfərdən ibarət ağır bir ailəm vardır ki, onların böyükləri məktəbdə oxuyurlar, mənə yardım edə biləcək ailə üzvü bir nəfər belə yoxdur. Keçən tədris ilində əlimdə yalnız bir məktəb vardı ki, çətinliklə ili başa çatdırıdım. Bir tələbənin yataqxanada siyasi səhv olaraq əski əlifba ilə xüsusi özü üçün qeyd etdiyi dərs cədvəli münasibətilə bu il sizin işarənizlə mənim yerimə başqa bir müəllim göndərilibdir. Bir tələbənin xüsusi bir qəbahəti üçün mən özümü bu qədər ağır bir cəzaya müstəhəq görmürəm. Mən müəllimlikdən başqa, 1905-ci ildən bəri həmişə yazılarımla inqilaba yardım edənlərdənəm. Həmişə mərkəzi və yerli qəzet-jurnallarda mümkün qədər yazanlardanam. Və əlan da çalışmaqdayım. Naxçıvanlı ziyalılardan az adam tapılar ki, məndən az-çox istifadə etməmiş olsun. Mənim vücudum canlı bir təbliğatdır. Bu zamanda mənim işsiz qalib fəlakətə, çətinliyə düşməmə firqə razı olmasın gərək. Ona görə də rica edirəm ki, mənə öz yerimə qaytarmağa imkan verəsiniz” [10, s.460]. Naxçıvanlı ziyalılar içərisində xüsusi nüfuza malik olan, mükəmməl müəllimliyi ilə seçilən Şeyxin

bunu xatırlatmasına ehtiyac vardı mı? Demək ki, varmış, demək ki, xidmətləri qəsdən kiçildilib və ya unudulub Şeyx Məhəmmədin.

Şeyx Məhəmməd jurnalistika və ədəbiyyat aləminə qələmin müqəddəs vəzifəsini dərk edərək, xalqın savadını bu yolda bir qədər artırmağa bilmək naminə gəlmişdi. Özünün təbirincə desək: “xalqın geridə qalmasını acı bir həqiqət olaraq hiss edib, bunun çarəsini yalnız xalqı ziyalandırmada görəndən və buna görə də 1905-1906-cı illərdən sonra müəllimlik və yazıçılığa başlayan və xalqına bir-birindən dəyərli elm adamları bəxş edən Şeyx Məhəmmədin xalqı üçün xidmətləri sonsuzdur. Bu mənada Azərbaycanın işıqlı ziyalısı Şeyx Məhəmməd “bu anda bizlər üçün Cavidin qardaşı olmaqdan əvvəl, məhz öz dəyərli fəaliyyətlərinə görə əzizdir. Çünki Şeyx Məhəmmədlər olmasa, Cavidlər olmazdı” [10, s.448]. Şeyx Məhəmmədlər olmasa, Yusif Məmmədəliyevlər, Məmməd Cəfər Cəfərovlar, Həsən Əliyevlər və Abbas Zamanovlar, Lətif Hüseynzadələr, Əyyub Abbasovlar, Kərim Kərimovlar və s. olmazdı. Sonralar Azərbaycan ədəbiyyatını bir-birindən gözəl əsərləri ilə zənginləşdirən Cavidin İstanbulda təhsil alması üçün “məsrəflərini” müəyyən qədər təmin edən “qardaşı və dostu” “tariximizə davasına malını-canını verməyi bacaran fəzilətpərvər Şeyx Məhəmməd ağa kimi daxil olan” [2, s.23], “milli özünüdərk formalaşmasında çox parlaq işlər görmüş, ədəbiyyat tariximizin qızıl səhifələrini yazan Cavid əfəndini yetirmiş” – Rasizadələr nəslinə mənsub Şeyx Məhəmmədin xidmətləri böyükdür. “Uzun illərdən sonra Rasizadələr nəslinə aid hər hansı bir arxiv materialının tapılması Şeyx Məhəmmədlə bağlı bəzi faktların gizli qaldığını, gün üzünə çıxmasını gözlədiyini söyləməyə imkan verir” [6]. “Tanınmış maarifçi və şair Məhəmməd Rasizadənin həyatını və fəaliyyətini əks etdirən xüsusi bir tədqiqata ciddi ehtiyac vardır” [13, s.3].

Nəticə / Conclusion

Hər bir insanın böyüklüyü doğulduğu, böyüdüüyü, tərbiyə aldığı mühitin mədəniyyəti ilə ölçülür. Hər bir insan öz mühitinin övlətidir. Jurnalist, pedaqoq, tədqiqatçı, şair Şeyx Məhəmməd

də elm, din və mənəviyyatın vəhdətdə inkişaf edib formalaşdığı Naxçıvan mühitinin övlətidir.

Ədəbiyyat / References

1. Cavid M. Cavidı xatırlarkən... (tərtib edəni: Turan Cavid). Bakı: İşıq, 1976.
2. Cəfərov M. Xatirələr. Bakı: Çaşıoğlu, 2010.
3. Engelqardt N.A. Naxçıvan şəhərinin təsviri. Bakı: "Kafkaz" qəzeti, 1851, 11 may.
4. Əsgərzadə L. Bir şəklin izi ilə/Mədəniyyət qəzeti, 11.11.2015.
5. Əsgərzadə L. Hüseyn Cavid və Şərq / Fil.f.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün disser. işi (Əlyazması hüququnda), 2005.
6. Əsgərzadə L. Hüseyn Cavidin ədəbi məfkurəsi və sənəti dövrünün ədəbi-mədəni, ictimai mühiti kontekstində / Fil.e.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün disser. işi (Əlyazması hüququnda), 2018.
7. Həbibbəyli İ. C.Məmmədquluzadə. Mühüti və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1997.
8. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007.
9. Həbibbəyli İ. Mənəviyyatca böyük ölkə. Ön söz. // Mahmudzadə M. Dünyanın bəzəyi-Naxçıvan. Bakı: Nicat, 1998.
10. Həbibbəyli İ. Naxçıvanda ədəbiyyat, ədəbiyyatda Naxçıvan // NDU-nun Elmi əsərləri (Humanitar elmlər seriyası), 2005, № 16.
11. Həbibbəyli İ. Ön söz. Cavidşünaslıqda yeni səhifə / Turan A.Tahir Rasizadə. Bakı: Vektor, 2005.
12. Hüseynov R. Əbədi Cavid. Bakı: Nurlan, 2007.
13. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı: Nurlan, 1995.
14. Məmmədli Q.Cavid ömrü boyu. Bakı: 1982.
15. Şərif Ə. "İblis" // Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu (tərtib edəni: G.Babaxanlı). 10 cildə, II-III c. Bakı: Elm, 2007.
16. Şirvani S.Ə.Əsərləri (tərtib edəni: S.Rüstəmov). 3 cildə, II c. Bakı: Azərnəşr, 1969.
17. Turan A. Hüseyn Cavid. Bakı: Vektor, 2007.
18. Turan A.Tahir Rasizadə. Bakı: Vektor, 2005.

Шейх Мохаммад Расизаде в триединстве науки, религии, духовности

Лютвия Аскерзаде

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

Резюме. «Религия без науки хрома, наука без религии слепа» (Альберт Эйнштейн). Возможно, путь к более счастливому миру лежит в нахождении точки соприкосновения между этими двумя точками зрения и объединении их в единстве науки и религии. Есть люди, которые достигли этого своей жизнью и деятельностью. Один из них - одна из ярких личностей Азербайджана шейх Мохаммад Расизаде.

Шейх Мохаммад принадлежит к династии Расизаде, поколению, которое воспитало «г-на Джавида, который проделал огромную работу по формированию национального самосознания и написал золотые страницы нашей литературной истории». Мохаммад Расизаде, получивший религиозное образование в Тегеране и вернувшийся на родину в качестве шейха, был учителем с 1906 года до конца своей жизни, работая на просвещение и прогресс людей.

В статье исследуется окружение и современники поэта, педагога, исследователя и писателя Шейха Мохаммада, сына нахчыванской среды, в которой наука, религия и духовность развивались и формировались в единстве.

Ключевые слова: Шейх Мохаммад Расизаде, наука и религия, окружающая среда, современники